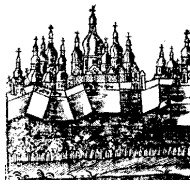

Публікації

Ганна ГОРИНЬ

РОЛЬ ГРОМАДИ У ФОРМУВАННІ ОСОБИ (ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД УКРАЇНЦІВ)¹

Hanna HORYN. On Community Role in Formation of Personality (The Ukrainians' Historical Experience).

На сучасному етапі розбудови української держави, гуманізації суспільства і спрямування його в русло національних ідеалів, як ніколи раніше, постала потреба глибинного вивчення духовної спадщини народу в усій її культурно-історичній різноманітності та мінливості. На думку вчених, сьогодні в центрі уваги повинно стати все те, що стосується суспільства і людини: "суспільство з людським обличчям" і "людина з суспільним обличчям"². Задля сучасного і майбутнього необхідно вивчити ті уроки минулого, які допомогли б забезпечувати гармонійні стосунки між людьми і суспільством. Необхідно в'яснити, які і як діяли механізми включення людини в оточуюче її суспільне середовище, якими способами спільнота реалізувала свій вплив на особу, в чому полягала їх співпраця. Ця широка проблема в даному дослідженні розглядається в контексті теми "селянська культура", "етнокультурне середовище села" і є продовженням уже порушуваних автором у цьому руслі питань³.

Про взаємозв'язок і взаємовплив індивідуума і громади в українському традиційному селі уже

¹Текст доповіді, виголошеної на VI Міжнародному конгресі українців (м. Донецьк, 28 червня – 1 липня 2005 р.)

²Живые общности, общество и человек в средневековом мире Европы // Общество и человек в средневековом мире: Материалы межреспубликанской конференции.– Москва, Институт всеобщей истории. 30 сентября – 20 октября 1994 г.– Москва, 1998.– С. 9.

³Горинь Г. Ціннісні орієнтації українського селянства в контексті етнокультурних процесів ХХ ст. // П'ятий конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія.– Ч. 3.– Чернівці, 2005.– С. 295-298.

не варто дискутувати. Сьогодні для нас важливим є дослідити, в чому тут українська специфіка, як вона складалась історично і чим вона важлива сьогодні та в майбутньому. Перш, ніж розпочати дослідження винесеної в заголовок статті теми, логічно коротко зупинитися на двох ключових питаннях: яким постав український селянин як соціокультурний тип; у чому специфіка територіальної громади як етно- і соціокультурної інституції.

Етнопсихологічний портрет українця, а також чинники, які вплинули на формування українського характеру, українського етнотипу були предметом досліджень М.Костомарова, І.Нечуя-Левицького, М.Шлемкевича, О.Кульчицького, В.Яніва та інших істориків, психологів. На підставі всебічного аналізу їх праць назвемо лише визначальні риси українця. В ідеалі – це самодостатня особистість, яку вирізняють волелюбність і особиста свобода передусім, чесність, гідність, нездатність до бездумного послуху, зорієнтованість на власне прийняття рішень, відповідальність за їхнє виконання. А ще українець виділявся своїм індивідуалізмом, і ця його визначальна риса сформувалась історично, в ході трансформації українського козака з його авантюрно-війовничим характером, через психологію перехідних окремих підтипів чумака і бурлаки у селянина з його осілим способом буття й діяльності, "відступом у себе", заглибленим і зосередженим на собі, на своїй сім'ї, про що писав М.Костомаров, а згодом – О.Кульчицький⁴.

Українську громаду під кутом її національної специфіки вперше найбільш докладно вивчав М.Костомаров. Порівнявши українську громаду і російську общину (мир), учений розставив дуже важливі акценти і дійшов до вагомих висновків. Передусім він заявив і достатньо вагомо аргументував, що для українця громада є зовсім не те, що для росіянина община. За переконанням українців, громада є добровільною сходкою лю-

⁴Костомаров М. Слов'янська міфологія.– К., 1994.– С. 139, 149; Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа.– К., 1992.– С. 3; Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська душа.– К., 1992.– С. 12.

дей, хто хоче, бере в ній участь, хто не хоче – виходить, як це було у запорожців⁵. Отже, кожен член цієї спільноти був незалежною особою, яка добровільно входила у менші групування, якщо це було вигідно кожній стороні, коли це диктувалось конечними потребами і, що дуже важливо, не шкодило незмінному праву особистої свободи. Так народ окреслив демократичні засади творення української громади, хоча не вмів їх так назвати, залишивши це для наукового теоретизування.

Для росіян ближчою від особистої свободи була колективність, перевага общинності й спільної волі, що дістало свій яскравий вияв у збереженні до ХІХ ст. великих неподільних сімей з безвідмовним підпорядкуванням усіх членів волі “большака”, а також общинного землекористування з постійними перерозподілами ділянок. Такі узвичаєні правові норми росіян спричинилися до послаблення особистих ініціатив, до пригнічення особистої свободи ідеєю “мира”, що відзначав у ХІХ ст. російський письменник Костянтин Аксаков. Примат “мира” відбиває навіть народне прислів'я “мир – всему голова”, тоді як для українців “громада – великий чоловік”. Вона включала в себе малі спільноти (сім'ю, родину, конфесійні, виробничі, статеві-вікові групи), яким, як відзначав О.Кульчицький, властиві “рефлексивні настанови, спрямовані на самозаглиблення і самопізнання”⁶.

Українцеві найбільш зручно було контактувати з малими спільнотами – сусідами, ріднею, мешканцями свого кутка чи вулиці, ровесниками. У співпраці з ними особа мала більше можливості для виявлення ініціативи. Багатоструктурована громада дисциплінувала своїх членів, навчала узвичаєних норм, яких треба було дотримуватись для забезпечення співіснування і результативної співпраці, для прояву ініціатив й формування активного індивідуума. Існували різні форми контактів між цими малими соціогрупами й окремими особами, різними були фактори й результати їх взаємостосунків. Характерно, що кожна з цих

груп мала свої методи впливу на особу і свою мету, кожна з них активізувалась залежно від конкретних ситуацій та завдань. Початково найсильніший вплив на особу мало найближче її оточення – сім'я і родина поза нею. Методом гри, особистого прикладу, спостереження і бесід особа отримувала релігійне, естетичне, етичне виховання, тобто закладались основи її духовного розвитку. Паралельно тими ж способами набувались навички і знання трудової діяльності. Здобуті знання перевірялись і розширювались у колі ровесників і близьких сусідів, відтак, крім цього, у спільнотах, творених за статеві-віковим цензом, виробничими інтересами і так далі. Так, на міжособовому і міжгруповому рівні відбувалось програмування свідомості, поступово особа включалась у живий процес співучасті в культурі, пізнавала культурні цінності та ідеали, набувала знань і досвіду.

Виглядає, що формування особистості йшло второваним поколіннями шляхом, за загальнолюдськими традиціями. З одного боку, це відповідало дійсності, з іншого, – в цю схему мала обов'язково певним чином вклинюватись етнокультурна специфіка, етнічний характер українця передовсім. І дійсно, ще в межах сім'ї у щоденних контактах в українського підлітка визрівало прагнення самопізнання, виникало бажання чимось вирізнитись, перевірити себе і таким чином зреалізуватись, накінець приходило бажання самовдосконалення. З цих причин на підсвідомому рівні виникали непорозуміння та конфлікти між старшими і молодшими дітьми, в юнацькому віці з'являлась нетерпимість до опіки батьків над собою. Конфлікти виникали не стільки між поколіннями, як між різними підходами до вирішення поставлених ними завдань.

Контакти особи і громади найбільшою мірою виявлялися в господарській діяльності. Приватне господарство, власна земля були метою і програмою всього життя селянина, вони розвивали почуття відповідальності, самокритичності, вселяли впевненість і самоповагу. Праця для себе, не з примусу, а добровільна сприяла зреалізувати себе в житті, набути статусу хазяїна. Досягти цієї мети селянин намагався власною працею, розраховуючи на свої сили, тому виглядало, що він по-

⁵Костомаров Н.И. Две русские народности.– К., 1991.– С. 63.

⁶Кульчицький О. Світовідчужання українця // Українська душа...– С. 12.

вністю заглиблювався в себе. Однак з'являлись перешкоди (при порушенні норм власності, поділі сімейного майна тощо), і селянин шукав підтримки і допомоги насамперед в найближчому оточенні – серед рідні, потім – у громаді (через свідків, авторитетних осіб, громадський уряд).

Господарюючи самотійно, селянин не виключав тимчасової співпраці з громадою, навіть погоджувався на підпорядкування їй на певний час, розуміючи, що це було йому вигідно. Так, спільний випас худоби навесні та після жнив на приватних землях, поділ наділів на “толоку” і “царину” з метою чіткої сівозміни, запропоновані громадою, були певним примусом для одноосібника, однак він безвідмовно дотримувався цих традицій. У цьому випадку він підпорядковував власні інтереси загальногромадським, але робив це не з покори, а з розуміння загальних потреб. Одночасно він удосконалювався як господар, хлібороб: підпорядковувався загальній дисципліні, привчався до чіткого ритму праці, дотримувався термінів сільськогосподарських робіт, набував знань агротехніки.

Не менш важливою причиною для активних стосунків громади з особою була потреба вирішення питань соціального захисту. При цьому майже завжди громада й особа були в діях солідарними. Під час стихійних лих, при пожежі чи втраті сім'єю годувальника безвідмовною була участь у толочних роботах, нерідко в наданні матеріальної допомоги потерпілим. При цьому громада завжди була дуже уважною до причин бідності й відповідно до цього вживала заходів. Не викликали співчуття нероби, п'яниці. У середньовіччі засобами впливу на них були громадський осуд, штрафи, фізичне покарання – побиття “буками”, натомість об'єктом захисту залишалась сім'я.

У XIX ст. тих, хто спричинявся до руйнування сім'ї через пияцтво (в народі їх називали марнотратниками), позбавляли прав розпорядника майна. Їх перебирав опікун, найчастіше представник родини, якого затверджував громадський уряд. Такі заходи були дуже дієвими, спрямованими на захист матеріальних основ сім'ї, а також на збереження доброї репутації родини й громади

взагалі. З тією ж метою інколи призначався опікун для сім'ї у випадку довготривалої відсутності господаря. Безпосередня допомога громади поступала також через добротні заходи, меценатство заможніших: у бойків і гуцулів був звичай “дарувати щось із маржини” сиротам і вдовам⁷.

У приватне сімейне життя особи громада втручалася по-різному на різних історичних етапах. Разом з родиною та церквою громада виступала охоронцем честі сім'ї у випадку відступу від законів моралі. У середньовіччі ці заходи були дуже строгі, винуватці піддавались фізичному покаранню “на людях” – побиттю, штрафам, покаранню “на горло”, аж до вигнання з громади⁸. При цьому покаранню підлягали не тільки прямі винуватці, але й ті члени громади, які не відреагували або навмисне приховали злочин⁹. А загалом, амбітний українець був дуже вразливим і не спішив виносити свої біди “на люди” (в громаду), особливо, коли це стосувалося відносин між членами його сім'ї, в першу чергу – між подружжям. Прагнув порозумітися між своїми, тому найчастіше конфлікти між чоловіком і жінкою бували на початках спільного життя, як писав В.Милорадович, “поки не обтерпілись”¹⁰.

Скритність і гордість змушували поборювати сімейні неприємності в самому зародку, не допускаючи їх поширення. У патріархальній українській сім'ї визначальними в стосунках були терпіння, намагання не допустити поговору, не втратити авторитету в громаді. У XIX ст. питання сім'ї виносились на розгляд громади лише в тому випадку, коли вона самотійно не могла його вирішити і просила допомоги. На цей час домінуюча виховна роль відводилась церкві, яка своїми засобами (через строгі заборони, присягу, тим-

⁷Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах // Народ.- 1890.- № 18.- С. 278; Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30 ті роки XIX ст.).- К., 1993.- С. 78, 79.

⁸Гошко Ю. Покарання за антиморальну поведінку // Народознавчі Зошити.- Львів, 1997.- Зош. 2.- С. 32, 36.

⁹Гошко Ю. Покарання за окремі порушення громадського співжиття...- С. 76.

¹⁰Милорадович В.П. Життє-бытє лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.- К., 1991.- С. 307.

часові відлучення від участі в певних обрядах) намагалась вплинути на порушників моралі.

Малі громади реалізували свій вплив на індивідуума різними способами, з яких найголовнішими були: безпосередні контакти (під час спільної праці, дозвілля, свят, здійснення обрядів та ритуалів) і опосередковані контакти (через спостереження). Важливим регулятором індивідуальної та колективної поведінки громади і особи, винятково результативним засобом впливу була громадська думка. Вона складалася початково в обмеженому колі, існувала певний час негласно, згодом охоплювала ширшу спільноту, ставала предметом загального відкритого обговорення і відповідних оцінок. У критеріях оцінок за основу бралися насамперед ті риси характеру, які виявляли ставлення особи до праці, до людей (батьків, літніх, покривджених), її релігійність і дотримання норм моралі. В оцінках людини був дуже диференційований підхід: залежало від віку, статі, соціального стану, значною мірою від традицій. Останні нерідко ставали підставою для оправдання тих вчинків, які для інших були недопустимі (неадекватними були оцінки дій заможного і бідняка, сироти, вдови; один стиль поведінки був на толочних роботах, інший – на найманій праці, в молодіжних гуртах та в групах молодих одружених). В народі з особливою повагою ставились до людей працьовитих, дбайливих, ощадних, тобто наділених такими рисами, які допомагали особі сягнути успіхів у господарстві. Викликали інтерес і повагу знавці історії та традицій села, фольклору, добрі оповідачі, співаки.

На основі оцінок, дій та поведінки, через їх схвалення чи заперечення складалась репутація особи (репутація “доброго господаря”, “злої невістки”, сільського “заводили” тощо). Репутація “доброго господаря” складалась на основі його досвіду і знань господарювання. Репутація поганої невістки: неприхильна або нетерпляча в стосунках із свекрухою та свекром, ледача, сварлива, та, що не вмiла дати лад у хатньому господарстві.

Репутація формувалась відповідно до шкали вартостей, прийнятих в даній соціогрупі, яка жила в окреслений час у визначеній спільноті (одружених, молоді, літніх людей тощо). Репутація

закріплювалася надовго, суттєво впливала на долю людини, могла залишитися за особою на все життя, а навіть переходити на наступні покоління. Підтвердженням цьому є прислів'я: “Який батько, такий син”, “Яке коріння, таке насіння”, “Яблуко від яблуні далеко не впаде”. Це зобов'язувало до самоконтролю та міжпоколінного контролю, громада і особа були повністю солідарні в тому, щоби не допустити злої opinii про сім'ю і громаду. Український селянин завжди був дуже вразливий до поговору й неслави, які вели до поганої репутації. Добра слава була заповіддю для всіх соціальних станів. Турботами про добре ім'я були пройняті всі верстви, навіть найбідніші сім'ї понад все ставили власну честь і достоїнство, чим заслуговували пошану й авторитет. Роль громадської думки чітко усвідомлювалася кожним, і це спонукало до активної позиції впродовж всього життя.

Від репутації особи залежав престиж (авторитет) сім'ї, громади. Зокрема, престижною вважалась та сім'я, яка вмiло вела господарство, не скомпроментувала себе відступом від норм моралі, добре виховала і вивінувала дітей.

У діях особи та громади важливу роль відігравав зовнішній контроль – “що скажуть люди”, похвала чи покарання “на людях” мали особливий ефект. Одних влаштував стан, “щоби було, як у людей”, інших – “щоб не гірше, як у людей”. Ця формула життя передбачала різні поведінкові позиції, однак не йшла далше слабо вираженої активності особи, тому діяла не в усіх соціальних верствах: для людей з вищими культурними запитами й можливостями вона була занадто спрощеною.

У стосунках громади й особи нерідко важливу роль відігравав звичай. Іноді громада породжувала фікції, які не відповідали дійсності, однак традиції та їх сила впливу були настільки великими, що приймалися некритично, незаперечно, за спрощеною формою “бо так годилось”, “бо так наші предки робили і нам велiли”. Підтвердженням цьому є також прислів'я, на зразок: “хоч ошукаюся, та там, де всі люди”, “у гурті і каша смачніша”.

Громада й особа були перейняті найбільшим

зовнішнім світом, проблемами щоденного життя. Ці сприйняття дійсності могли проходити пасивно, спокійно, споглядально, або активно. Перебування на виду в села як у будні, так і в свята, усвідомлення постійного контролю з боку громади, врешті – розвинуте почуття власної гідності не давало права замкнутись у собі, бути пасивним. У патріархальному селі було значно більше, ніж сьогодні, тяжіння та підстав до вияву ініціатив і самореалізації особи. Активна позиція в громаді завжди була поміченою, діставала оцінку авторитетних людей, а це передбачало неминучий успіх особи, сприяло реалізації планів на майбутнє. Громада не гнітила і не нівелювала особи, удосконалення і самовияв якої були можливі лише в певній спільноті.

Контроль за особою в усіх ланках чітко структурованої громади здійснювався через горизонтальні комунікативні зв'язки. Вони завжди були ефективними, тому що контроль відбувався рівночасно, а це забезпечувало об'єктивність оцінок, давало можливість громаді й особі оперативно відреагувати і скорегувати дії та вчинки.

Прослідковуючи характер і динаміку взаємостосунків і взаємовпливів особи та громади, бачимо, що вони вибудовувалися передусім на загальнолюдських засадах. Специфіка українських традицій багато в чому впливала із ментальності, особливостей етнічного характеру і залежала від культурного середовища. Характерним було спрямування дій особи на те, щоби зберегти добре ім'я і не заплямувати честі роду; збагатити і передати поколінню досвід. Природжений індивідуалізм українця, його прагнення до самореалізації в малих спільнотах вніс своєрідність у механізм культурного діалогу людини і середовища, проте не виключив їх постійної та рівнозначної взаємозацікавленості.

Сучасні жителі села – це люди нових часів, іншого розвитку суспільства. Сьогодні посилюється процес відмежування особи від громади, замкнутість на власних інтересах, тому першочерговим повинно бути спрямування уваги на людину, на розвиток особистості, на подолання збайдужіння і соціальної пасивності, одночасно на виховання активного індивідуума-лідера.

Міжнародний Конгрес українців. 2005 р. Зліва направо – М.Селівачов, Р.Захарчук-Чугай, Я.Тарас, Г.Горинь.

VI Міжнародний Конгрес українців. 2005 р. Зліва направо – Р.Захарчук-Чугай, Г.Горинь, Я.Тарас, С.Гвоздевич.